

УДК 338.43.001.2
© 2010**Л.Л. МЕЛЬНИК,**
кандидат економічних наук**ПРИБУТКОВІСТЬ
ТА РІВЕНЬ РЕНТАБЕЛЬНОСТІ
АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ**

Досліджено динаміку й стан прибутковості та рівень рентабельності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в аграрних підприємствах. Встановлено, що для їх більшості ці показники не прийнятні в контексті розширеного відтворення та розвитку на інтенсивно-інноваційних засадах, визначені напрями їх підвищення.

Призначенням будь-якої реформи аграрних підприємств є підвищення їх продуктивності, економічної ефективності та фінансової стійкості. Аграрна реформа у цьому відношенні призвела до від'ємного результату. Так, у 2008 р. обсяги валової продукції сільського господарства порівняно з 1990 р. знизилися на 28,7 %, у тому числі в секторі аграрних підприємств на 52,7 %, рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції – на 29,2 в.п. Фактично зруйновані існуючі до 1991 р. матеріально-технічна база, галузь тваринництва (його продукція зменшилася в 3,3 раза), соціально-побутова інфраструктура, з'явилося і прийняло масовий характер безробіття на селі, знизився добробут селян. Усе це зумовлено низкою причин. Але зрештою вони “конденсуються” у зниженні прибутковості і рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва в абсолютній більшості аграрних підприємств. Звідси незадовільний їх фінансовий стан щодо можливостей здійснювати розширене відтворення й розвиток на інтенсивно-інноваційних засадах.

У 90-х роках минулого століття практично усі науковці й фахівці зосередили свою увагу на кардинальній зміні відносин власності й господарювання. Більшість з них абсолютизували відомі позитиви приватно-сімейних агроструктур, ринкових принципів господарювання. І тільки в останні роки з'явилися публікації, в яких висвітлюються різні аспекти дохідності, прибутковості, ефективності й фінансової стабільності аграрних підприємств. Йдеться передусім про наукові праці В.Я. Амбросова, В.Д. Дієсперова, П.М. Макаренка, Т.Г. Маренича, Л.Ю. Мельника,

В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука. Водночас деякі питання цієї багатоаспектної проблеми є дискусійними, недостатньо обґрунтованими й вимагають подальшої наукової розробки і практичного вирішення. З огляду на це порушена в статті проблема є актуальною.

Метою статті є дослідження динаміки й стану прибутковості аграрних підприємств, рівня рентабельності в них виробництва, напрями й важелі підвищення їх фінансової стійкості.

Результати дослідження та їх обговорення. У суспільному секторі сільського господарства за радянських часів функціонували дві основні форми сільськогосподарських підприємств – колгоспи й радгоспи. Оскільки перші були одержавленими, а другі – державними, то про їх прибутковість й ефективність, а тим більше про економічне банкрутство, не йшлося. На практиці відсталі колгоспи переводили в радгоспи або приєднували до більш передових. Водночас, починаючи із 60-х років поступово радгоспи і особливо колгоспи, намагаються впроваджувати госпрозрахунок. Посилюється в них увага до таких економічних показників, як прибуток, собівартість, рівень рентабельності тощо.

На сьогодні сформований і функціонує сектор недержавних сільськогосподарських підприємств (станом на 1 липня 2008 р. – це 58,7 тис. одиниць), різних організаційно-правових форм. Спільна їх ознака – ринково-підприємницький тип господарювання. А тому основним завданням для них є отримання прибутку в максимальному розмірі. Саме це визначає їх виробничу структуру, тобто доцільність вирощування певних

культур у землеробстві, утримання певних видів тварин тощо. Іншими словами, розміри прибутку визначають господарську поведінку всіх товарних агропідприємств. І це зрозуміло. Адже прибуток дає можливість для розширеного відтворення на інтенсивно-інноваційних засадах, а це забезпечує фінансову стійкість і конкурентоспроможність виробника. І об'єктивно всі його дії спрямовані на досягнення максимізації прибутку.

Динаміка й стан економічної діяльності сільськогосподарського виробництва в аграрних підприємствах у цілому й прибутковості зокрема наведена в табл. 1. Головний висновок, який витікає з одержаних даних, що, на жаль, роздержавлення і приватизація одержавленого сектору в сільському господарстві у контексті прибутковості й рентабельності дали від'ємний результат, а в 2000 р. він був навіть збитковим. За 2004–2008 рр. відбулися певні позитивні зрушення. Сектор сільськогосподарських підприємств був щорічно прибутковим і рентабельним. У розрахунку на один рік прибуток становив 2,6 млрд грн, а рівень рентабельності 9,3 %. У найбільш урожайному по зернових 2008 р. ці показники становили відповідно 5,5 млрд грн та 13,4 %. Але вони істотно поступилися їм у 1990 р. Адже за економічною вагомістю 11,4 млрд крб перевищують 5,5 млрд грн, а рівень рентабельності 42,6 % на 29,2 в.п. перевищує цей показник у 2008 р.

1. Ефективність сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах¹ [11, с. 52]

Показник	1990 р., млн крб	2000 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.
Прибуток, збиток (-) від реалізації сільськогосподарської продукції, млн грн ²	11422,8	-121,4	1283,3	1253,2	630,4	4168,9	5462,1
У т.ч. продукції: рослинництва	7060,0	1834,5	1969,6	900,2	1567,3	5501,6	5450,7
тваринництва	4362,8	-1955,9	-686,3	353,0	-936,9	-1332,7	11,4
Рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції, %	42,6	-1,0	8,1	6,8	2,8	15,6	13,4
У т.ч. продукції: рослинництва	98,3	30,8	20,3	7,9	11,3	32,7	19,6
тваринництва	22,2	-33,8	-11,3	5,0	-11,0	-13,4	0,1

¹ Тут і далі – великі та середні підприємства, які здійснювали сільськогосподарську діяльність;
² те саме: прибуток, збиток (-) до собівартості реалізованої продукції.

Отже, певним досягненням щодо прибутковості аграрних підприємств у 2004–2008 рр. є їх прибутковість, а відповідно можливість здійснювати просте відтворення екстенсивного типу. Але цього явно недостатньо з огляду на незадовільний стан матеріально-технічної бази сільського господарства, вступ України до СОТ і відповідне посилення конкуренції на внутрішньому і зовнішньому аграрних ринках. Адже машинами та обладнаннями аграрні підприємства забезпечені на 45–65 % технічної потреби, більшість яких зношені. Для оновлення машинно-тракторного парку аграрних підприємств на рівні технологічної потреби, як свідчать розрахунки вчених ННЦ “Інститут аграрної економіки”, необхідно щорічно купувати машини й обладнання на суму понад 15 млрд грн [8, 9].

Із порівняння двох показників – 5,5 млрд грн – розмір прибутку сільгоспідприємств, одержаний ними від реалізації сільськогосподарської продукції у 2008 р. (а від всієї діяльності – 5,4 млрд грн) і 15 млрд грн, необхідних тільки для оновлення машинно-тракторного парку, можна зробити однозначний висновок: прибутковість галузі недостатня в контексті забезпечення сучасної техніко-технологічної оснащеності. Крім того, у 2008 р. 29,0 % аграрних підприємств були збитковими.

Такий фінансовий стан аграріїв суперечить принципам і законам ринкової еконо-

міки, не дає можливості більшості агропідприємств здійснювати навіть просте відтворення. Натомість інтенсивно-інноваційний тип відтворення – це передусім впровадження у виробництво новітніх видів техніки і технологій.

Виходячи з обговорюваної проблеми, можна зробити висновок, що сільськогосподарські підприємства перебувають, образно кажучи, у “замкненому колі”. Їх прибутковість і фінансовий стан у цілому унеможливають забезпечення сучасного рівня техніко-людської системи. Тобто: “Критичний стан матеріально-технічної бази в аграрному секторі зумовлений тривалою фінансовою неспроможністю сільськогосподарських товаровиробників, спадом інвестиційної діяльності, невідповідністю амортизаційної політики потребам відтворення” [9, с. 28].

З іншого боку, сучасна техніко-технологічна оснащеність аграрного сектору значною мірою знижує його потенційну прибутковість. Зокрема, щорічні втрати зерна під час збирання (завантаженість посівів зернових на комбайн у 4–8 разів більша, ніж у розвинених країнах світу) оцінюються у 8–10 млрд грн, а по сільському господарству

в цілому – 15–18 млрд грн [9]. Розірвати це замкнене коло можна лише за умови реалізації усіх факторів внутрішнього і зовнішнього порядку, що впливають на прибутковість.

В економічних джерелах загальноновизначним є положення про те, що дохідність, рентабельність, економічна ефективність й стабільність товарних агроструктур, незалежно від їх організаційно-правової форми, визначається низкою факторів внутрішнього і зовнішнього порядку. Визначити достовірно вклад кожного з них практично неможливо. Водночас для певного етапу розвитку сільського господарства і окремої країни можна виділити один чи декілька пріоритетних факторів. При цьому важливо не допускати як їх недооцінку, так і абсолютизацію. А саме чинник приватної власності був абсолютизований. Доказом цього є такі висловлювання: “Переваги фермерської форми господарювання незаперечні...” [12, с. 4]. “Досвід зарубіжних країн свідчить, що сімейні фермерські господарства найбільш ефективні і загальноприйнятні” [2, с. 26]. За фермерськими господарствами “...майбутнє розвитку аграрного сектору економіки нашої країни” [6, с. 135]. Напередодні 20-літнього ювілею

2. Рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва і тваринництва в сільськогосподарських підприємствах України за організаційно-правовими формами господарювання, %*

Вид продукції	Форма агропідприємств по роках											
	державні		недержавні		у тому числі							
					господарські товариства		приватні підприємства		виробничі кооперативи		фермерські господарства	
	2007	2008	2007	2008	2007	2008	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Рівень рентабельності продукції рослинництва	15,9	12,0	33,1	19,8	31,3	17,8	39,9	23,7	31,2	27,3	34,1	27,0
У т.ч. зернові та зернобобові культури	22,5	16,6	28,8	16,4	27,2	14,0	31,2	20,5	25,9	23,6	22,2	23,1
насіння соняшнику	42,5	15,5	76,4	18,5	70,3	15,4	95,2	23,4	83,3	27,1	65,1	22,5
Рівень рентабельності продукції тваринництва	-26,0	-17,6	-13,0	0,6	-10,8	2,7	-13,2	-1,2	-22,3	-8,7	-4,6	6,7

* Розраховано за даними: [10, с. 54, 163–164; 11, с. 54, 165–166].

фермерство в Україні за показником питомої ваги у загальному виробництві у 2008 р. займає передостаннє місце (5,7 %), державні сільськогосподарські підприємства – останнє (1,4 %) [11, с. 46].

Певною мірою аргументом на користь економічної вагомості інших чинників, тобто некоректності абсолютизації чинника приватної власності, є порівняння рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва в різних за організаційно-правовими формами агропідприємств. Як відомо, прибуток – це різниця між ринковою ціною продукції та її собівартістю, тобто є абсолютним показником. Оскільки аграрні підприємства значно диференційовані за розмірами, то, зрозуміло, що за цим показником не можна їх порівнювати для визначення ефективності виробництва. Для цього використовується відносний показник, що характеризує прибутковість аграрного підприємства – рівень рентабельності (табл. 2).

Аналізуючи дані, неважко переконатися в тому, що гостра дискусія на межі ХХ–ХХІ ст. серед вітчизняних науковців і фахівців відносно особливих економічних переваг тих або інших організаційно-правових форм господарювання втратила свою актуальність. Як відомо, “практика–критерій істини”. А вона свідчить про те, що за рівнем рентабельності істотних відмінностей між різними агроструктурами не існує. Навпаки, виробничі сільгоспооперативи, які оцінювалися в економічному аспекті як найменш ефективні, у 2008 р. мали кращі показники, ніж приватні підприємства.

Напевне, можна дискутувати з приводу економічної вагомості чинника приватної власності, його впливу на прибутковість і рівень рентабельності. Водночас незаперечним, на наш погляд, є той факт, що на останні впливає низка факторів внутрішнього і зовнішнього порядку. Вони практично є однаковими для всієї аграрної сфери економіки на певний період. Йдеться передусім про кон’юнктуру аграрного ринку і ринку засобів виробництва сільгосппризначення, аграрну політику держави. Фактори, що діють на рівні агропідприємств, багаточисленні. Приватна власність, а точніше коли

в одній людині уособлюється приватний власник, господар і менеджер, безперечно, є важливим стимулом до ефективного господарювання. Але головним тут є високий рівень професіоналізму власника як менеджера, його підприємливість. І тільки в поєднанні цих двох складових можна вести мову про пріоритетність чинника приватного власника-менеджера з високим рівнем професіоналізму. Саме цим, на наш погляд, і пояснюється істотна диференціація за рівнем рентабельності агропідприємств тієї ж організаційно-правової форми.

Обговорюючи порушену проблему, можна зробити висновок про те, що вітчизняні науковці в процесі ринкової трансформації колгоспів і радгоспів і формування на їх базі ринково-підприємницьких агроструктур “переоцінили”, абсолютизували фактор приватно-сімейного господарювання. Натомість не приділялася належна увага іншим важливим чинникам, не враховувався світовий досвід і тенденції, притаманні розвитку сільського господарства в країнах Заходу в останні десятиліття. Там, як відомо, сформована і функціонує так звана “постіндустріальна” модель аграрного виробництва. Переважну частку товарної продукції виробляють не сімейні ферми, які, як правило, є дрібними й малими, а невелика кількість агроформувань інноваційного типу. У 2007 р., наприклад у США, їх кількість (ферм-мільйонників, тобто тих, в яких обсяг реалізованої продукції становив 1 млн дол і більше) становила 57,3 тис. (2,6 % до загальної кількості), а їх частка у загальних обсягах товарної продукції – 58,7 % (до речі, у 2002 р. відповідно кількість ферм 29,5 тис., тобто 1,4 %) і питома вага у товарній продукції 46,8 % [13].

Фактор приватної власності, зрозуміло, не варто й недооцінювати. Проте в міру розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, особливо в епоху НТР, економічна вагомість фактора приватної власності відносно інших, що позитивно впливають на ефективність і рентабельність агропідприємств, знижується, “розмивається” із зростанням обсягів і якості використовуваних техніки і технологій, найманої праці, розмірів господарства. І тільки в трудомістких

видах сільськогосподарської продукції він і тепер займає провідне місце.

Стрімкий розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, впровадження досягнень НТП (техніки і особливо технологій), об'єктивна необхідність відновлення й розвитку сільського господарства на інтенсивно-інноваційних засадах – надають чиннику техніко-технологічної оснащеності

і відповідно професіоналізму тих, хто її використовує (техніко-людська система), визначального значення. Цьому сприяють і такі зовнішні чинники, як кон'юнктура аграрного ринку, зокрема ринкові ціни і конкуренція. Глобалізаційні процеси, вступ України до СОТ об'єктивно будуть змушувати вітчизняних аграріїв до посилення рівня технічної оснащеності сільського господарства [4].

Висновки

Оцінюючи підсумки аграрної реформи в Україні за майже 20 років, можна констатувати, що реформатори зосередили увагу не на кінцевій меті – підвищенні ефективності сільського господарства й на цих засадах добробуту селян і всього населення, а на корінній перебудові власницько-господарських відносин, зокрема необхідності формування "...багатоукладної економіки замість існуючої раніше одноукладної, заснованій на монополній державній власності" [7, с. 7]. Але воно не дало очікуваного результату. У контексті прибутковості і рівня рентабельності він навіть від'ємний. Зумовлено це низкою умов і факторів. Головний з них – не спрацював чинник приватної власності і господарювання, а точніше не виправдала тих сподівань, які на нього покладала абсолютна більшість науковців і фахівців. І винна в цьому не приватизація землі й інших засобів виробництва, а передусім держава, яка не забезпечила дотепер вирішення цінового диспаритету щодо аграрних господарств з боку підприємств першої й третьої сфер АПК.

У 2008 р. в Україні валовий збір зернових і зернобобових культур був рекордним за всі попередні роки – в секторі сільськогосподарських підприємств 42,1 млн т, тобто в 1,8 раза більше ніж у 2007 р. (22,8 млн т). Але середня ціна на них становила у 2008 р. 778,6 грн, а в 2007 р. – 833,5 грн за 1 т, тобто зменшилася на 6,6 %, сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції у 2008 р. до 2007 р. становив 143,6 %, у т.ч. матеріально-технічні ресурси промислового походження – 144,1 % [11, с. 58, 75, 134]. На-

явність цінового диспаритету очевидна.

Проблема цінового диспаритету існує 1991–2008 рр. Вона відома і для науковців, і фахівців, і політиків. Зокрема, акад. П.Т.Саблук зазначає: через відсутність еквівалентності міжгалузевого обміну сільське господарство втрачає свої активи, різко знижуються можливості не тільки розширеного, а й простого відтворення виробництва. Розв'язання цього питання потребує переходу до формування дохідності галузі на основі методології ціни виробництва і норми прибутку на авансований капітал [9].

Такої ж думки й багато інших науковців: сільське господарство, як одна із специфічних, немонополних і незахищених галузей, зважаючи на його особливе призначення й роль у забезпеченні добробуту населення й продовольчої безпеки країни, потребує виваженої державної політики протекціонізму та підтримки [3, 5]. При цьому підкреслюється, що недостатньо використовуються регуляторні можливості держави для стабілізації аграрного і продовольчого ринку [1].

До наведених висловлювань можна додати лише одне: ефективність державного регулювання сільського господарства в цілому, а цілком на обох ринках – засобів виробництва сільгосппризначення і ринку сільгосппродукції, не просто "недостатня", а найнижчого рівня. Винні в цьому усі гілки влади, їх постійна боротьба між собою за верховенство. До аграріїв у них, образно кажучи, не доходять руки. У країнах Заходу ефективність державного регулювання і підтримки аграрного сектору у рази вища.

Бібліографія

1. Гайдуцький П.І. Формування та розвиток аграрного ринку / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С. 4–15.
2. Іванух Р.А. Розвиток сільськогосподарської кооперації в умовах переходу до ринкової економіки / Р.А. Іванух, О.О. Жовтанецька // Економіка АПК. – 2001. – № 12. – С. 25–31.
3. Дем'яненко М.Я. Державна підтримка як фактор забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва / М.Я. Дем'яненко, Ф.В. Іванина // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 3–9.
4. Мельник Л.Ю. Аграрний сектор економіки в аспекті його матеріально-технічної й технологічної оснащеності / Л.Ю. Мельник // Агросвіт. – 2009. – № 2. – С. 2–8.
5. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2005. – № 6. – С. 17–26.
6. Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: кол. монографія у 2 т. / [за ред. П.Т. Саблук, В.Я. Амбросова, Г.Е. Мазнева]. – К. : ІАЕ, 2000. – Т. 1. – 732 с.
7. Саблук П.Т. Підвищення ролі аграрної економічної науки у формуванні та реалізації аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2001. – № 3. – С. 3–10.
8. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – № 6. – С. 3–8.
9. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2008. – № 4. – С. 19–37.
10. Статистичний збірник “Сільське господарство України”, 2007 рік” / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – 391 с.
11. Статистичний щорічник “Сільське господарство України, 2008 рік” / Державний комітет статистики України. – К., 2009. – 370 с.
12. Фермерські господарства як форма аграрного бізнесу. – Харків : ХДТУСГ, 2000. – 53 с.
13. Census of Agriculture. United States Summary and State Data. Geographic Area Series / US Department of Agriculture, NASS. – 2009. – Vol. 1. – Part. 51.

Почвы и грунты есть зеркало, яркое и вполне правдивое отражение, – так скажут непосредственный результат совокупного, весьма тесного векового, взаимодействия между водой, воздухом, землей..., с одной стороны, растительными и животными организмами и возрастом страны, – с другой, – этими ответными и поныне действующими почвообразователями. Иначе говоря, почва – это функция от сейчас названных множителей – почвообразователей. Равны эти множители, будет одинаково и произведение – почва; точно так же не изменится произведение – почва – и тогда, если множители – почвообразователи, изменяясь, сохраняют прежнее отношение, дающее в результате тот или иной тип почвы, каковы чернозем, подзол, дерновая почва, солонцы и пр.

Докучаев В.В. Избранные сочинения. – М. : Госсельхозиздат, 1954. – Т. 1. – С. 293.